

DONA I GUERRA CIVIL A ESPANYA (1936-1938): REPRESENTACIÓ GRÀFICA

INMACULADA JULIÁN

El període comprès entre 1936-1938 ens proporciona a nivell gràfic una serie de detalls de gran importància en relació a la dona; una dona que davant del fet de la guerra va prendre partit i, que per un temps, un breu temps, es va alliberar parcialment de les tasques que es consideraven propies del seu sexe, per gaudir bé professional, bé políticament, d'un paper reservat als homes. Hi ha noms significatius com els de Dolores Ibarruri, Margarita Nelken, i Federica Montseny. Fora d'Espanya, la situació era diferent, els paràmetres dels altres països són uns altres, però... com no citar els noms de Lou Andreas Salome, Alma Mahler-Gropius-Werfel, Natalia Gontxarova, Mme. Curie, Sophie Taueber-Arp, Hanna Höch, etc.

La meva aportació tracta de dones anònimes, de prototipus d'uns moments concrets del pròxim passat, dones i exemples, trets de les tipologies que es representen en els cartells de la guerra, en dibuixos i en gravats d'artistes. Es tracta doncs de prototipus gràfics (basats, això sí, en la realitat dels moments), que van complir una funció específica i molt concreta: induir a les dones a participar activament a la guerra des de diferents àmbits.

Aquesta anàlisi ha de partir de l'iconologia per tal d'arribar a prototipus iconics extrets de la mateixa realitat. Només d'aquesta manera ens podem apropar al binomi: Representació gràfica / Realitat, el qual fa referència a pautes de comportament, quotidianitat, personalitats, regles de valor, etc.

Les figures representades han de considerar-se com a esquemes dels sistemes de valors d'una societat determinada, i en aquest cas concret, la societat que es va mantenir fidel a la República en una situació de guerra, a la dècada dels trenta. Dones que en un primer moment van lluitar al costat de l'home com a milicianes i que després el van substituir a la reraguarda (fàbriques, camp, ensenyament, producció de guerra, etc.). Un fet curiós és que els caràcters de tipus sexual no es defineixen, encara que hi ha excepcions. Sobresurt la idea d'establir dos

tipus de dones: bones i dolentes. Les primeres, com és obvi eren les que lluitaven i treballaven per la revolució.

L'activitat de la dona al llarg de la guerra va experimentar una important transformació a nivell d'imatge, ja que, fins la creació de l'Exèrcit Popular, a finals de 1936, apareix la miliciana vestida d'home, en actitud de lluita, com una heroïna que es troba a la mateixa alçada de l'home; drets i igualtat que les dones havien conquerit de manera tímida amb la Constitució de 1931, drets que eren ignorats per la major part dels partits polítics del moment.

A partir de l'any 1937, la dona apareix com una treballadora i com una fidel guardiana de la República. La dona va ser cridada a col·laborar per les entitats governamentals, partits polítics, i com es lògic, per les agrupacions de dones. La més important d'aquestes organitzacions és sense cap mena de dubte *Mujeres Libres*, que ha estat ben estudiada per la Dra. Mary Nash,¹ organització pràcticament autònoma relacionada amb la CNT-FAI. A Catalunya també fou important la *Unió de Dones de Catalunya*, presidida per Dolors Bargañó. A Madrid, va funcionar de exemplar manera la *Agrupación de Mujeres Antifascistas*.

La imatge de la dona va ser utilitzada, de vegades inclús descarament, com a reclam publicitari per les crides fetes a la població civil vers el combat, la producció, etc.; també per inspirar sentiments de culpa, llàstima, etc; i el tema de la dona va gaudir també, d'exposicions, jornades, debats, etc. Entre d'altres podem posar de relleu l'any 1937 la *Setmana d'Activitats Femenines*, i l'*Exposició de la Dona i l'infant*, en la que el tema principal era la funció de mare d'una banda i de protecció i els drets dels infants per l'altra. El cartell de la *Setmana d'Activitats Femenines*, era obra de Sim i en ell es va representar el perfil d'una dona de gran bellesa, sense cap mena de relació amb el tema bèl·lic.²

La majoria de cartells adreçats a la dona, van ser encarregats per organitzacions polítiques i sindicals, "des de fora" de les organitzacions feministes, mentre que els executats per l'organització *Mujeres Libres*, els hem de considerar com a fets "des de dintre" i van adreçats principalment, no al tema de la guerra, sinó a la dignificació i rehabilitació de la dona.

1. NASH, M. *Mujeres Libre, España 1936-1939*. Barcelona, Ed. Tusquets, 1977.

Vid. També: ALCALDE, C. *La mujer española en la Guerra Civil*. Madrid, Ed. Cambio, 1976.

2. Curiosament sota la llegenda "Setmana de..." es llegia: (La dona i la revolució), encara que la representació fos la d'una dona sofisticada. lluny del que s'entén per revolucionària.

PROTOTIPUS

La tipologia de la dona va experimentar un notable canvi a partir del mes de desembre de 1936, quan es crea l'Exèrcit Popular. Tenint en compte aquest fet podem establir dos grans blocs, subdivisibles posteriorment:

1. La combatent miliciana
2. La dona a la reraguarda.

En el bloc número 1 podem incloure:

- a) dones que criden a la lluita
- b) milicianes desfilant
- c) dones que estan contra el feixisme

En el bloc número dos, apareixen clarament les referències a bones/dolentes, i podem indicar les següents tipologies:

Bones:

- a) persuasiva
- b) treballadora
- c) mare i esposa
- d) professional
- e) substituïda i col.laboradora

Dolentes:

- a) La prostituta
- b) L'espia

POSTIUS

La miliciana

Ja en els primers dies de la guerra, les parets eren cobertes de cartells, fet que va moure l'Agustí Bartra a escriure l'article *Les parets parlen*³, en el que deïa:

" Avui dia les parets no tenen solament oïdes com diu el tòpic sinó que han après a enraonar, a cridar ".⁴

3. BARTRA, A. Les parets parlen, Barcelona. Revista Mirador, 3 de diciembre de 1936, pág. 6.

4. *Ibid.*

El crit, la consigna dels cartells era la crida a la lluita a homes i a dones, sense distinció de sexes. Un element destacat en aquests cartells era la figura de la miliciana representada en general vestida amb una granota, amb armes. Imatge que es pot considerar un primer plànol. En els cartells d'aquest moment es troba amb la mateixa categoria que el milicià, i inclús és possible que arribés a tenir un major protagonisme, justament pel fet de ser una dona.

La miliciana, considerada com una heroïna, es comparava en ocasions a la llegendària Agustina de Aragón. Van ser glorificades entre d'altres la dinamitera Rosario (coneguda per un poema de Miguel Hernández) i Lina Odena morta en el front de Guadix. Del poema de Miguel Hernández en són els següents versos:

Rosario dinamitera,
sobre tu mano bonita
celaba la dinamita
sus atributos de fiera.
Nadie al mirarla creyera
que había en su corazón
una desesperación
de cristales de metralla,
ansiosa de una batalla,
sedienta de una explosión.

Representatius d'aquest prototipus són els cartells realitzats el 1936, que criden a l'allistament a les Milícies Populars, i, a lluitar contra el feixisme. Es mouen en aquesta línia els cartells editats a València per la CNT-FAI, en els quals en un grup de combat, destaca la figura de la miliciana disparant; en d'altres es crida a l'allistament en nom de la llibertat.

En el cartell d'Arteche,⁵ *Les milícies us necessiten*, la miliciana es troba en un primer planòl, vestida amb granota i amb el fusell aixecat a la ma esquerra, mentre l'índex de la dreta assenyala cap el receptor, en un clar intent de persuasió; en un segon planòl es veuen les milícies populars desfilar amb les respectives banderes. Aquest és un dels pocs cartells del que es pot parlar amb propietat de l'existència d'una model; model que té les faccions d'una "sex-símbol" de l'època: Marlene Dietrich. Model que Arteche ja havia utilitzat per a il·lustracions a la revista *Crónica*, en un número extraordinari dedicat a la dona a la primavera de l'any 1934.⁶

5. 1936 (144x 100 cm). Col. Figueras. Barcelona.

6. Es publicava el suplement *Crónica* els diumenges a *Prensa Gráfica*.

El cartell *El Frente Popular*, amb la lletra de *La Internacional* impresa sota la imatge, representa una dona coberta per vels, i situada pel damunt d'una massa obrera, amb les xemeneies del Paral·lel com a fons. Aquesta dona recull el model del quadre la *Liberté* de E. Delacroix, i el del cartell de A. Steinlen en honor de la *Comuna* així com el de G. Scott *Per la bandera* de 1916.

La figura de la miliciana va rebre gran difusió a la premsa d'esquerra a Europa com evidencien els fotomuntatges que Heartfield va realitzar i publicar el 1936 a la publicació A.I.Z.⁷

La dona a la reraguarda

Un fet comú en situació de guerra és el que les dones ocupin/substituïxin en el treball als homes que lluiten al front. Evelyne Sullerot en el llibre *Historia y sociología del trabajo femenino*, escriu el següent:

"Las mujeres por lo que respecta al trabajo, son un poco unas 'beneficiarias de guerra', Quien de entre nosotras no ha contemplado todavía esas imágenes saltarinas que nuestras televisiones nos muestran a veces cuando hurgan en sus archivos unas mujeres con pesados moños y con el talle estrangulado por el corsé conducen los tranvías, rectifican obuses, montan fusiles, se dedican a la recogida de las cosechas. Ciertas damas abandonan sus anchos sombreros y sus pieles para vestir la bata de enfermeras. Las muchachas fabrican explosivos. Estamos en guerra..."⁸

La ràdio va ser una arma de gran eficàcia per la transmissió de noves consignes a la dona republicana que del dia a la nit va deixar de ser una heroïna, que va abandonar el fusell per la màquina industrial.

Es va imposar una lluita coordinada, l'home al front, la dona a la reraguarda, en el camp, en les fàbriques, en els tramvies, en els hospitals, a les escoles, en els tallers de costura (va haver-hi una forta crida, donades les baixes temperatures de l'hivern per a que la dona teixís bufandes, jerseis, fes abrics, etc.). etc.

A les publicacions *Mujeres de Madrid i Companya*, òrgans del partit comunista i a *Mujeres Libres*, es van fer crides davant la nova situació que es presentava. Del partit comunista es recull la següent cita:

7. Fotos recollides a SIEPMANN, E. *Montage: John Heartfield, vom Club Dada zur Arbeiter-Illustrierten Zeitung. Berlin, (West)*, Elefant Press, 1977, pp. 198-199.

8. SULLEROT, E. *Historia y sociología del trabajo femenino*, Barcelona, Ed. Península, 1970, pp. 139-141.

"Nosotros decimos a los hombres que vayan a batirse; que su comida y su ropa estan aseguradas; que sus hijos estarán atendidos; que nuestra acción, cada día mejor, en la retaguardia será la base segura de la victoria en la vanguardia".⁹

L'organització "Mujeres Libres" va publicar el següent escrit, del qual se'n recull un fragment:

"...No vaciló y decidida se lanzó a la calle a luchar al lado del obrero, compañero o no. Y ofreció su vida joven, pletórica de ilusiones juveniles en las primeras jornadas de la lucha heroica en que cada hombre era un héroe y cada mujer equivalía a un hombre. Pero no todo consiste en el valor; en esta lucha larga y continua de dos clases que se odian a muerte. La mujer, comprendiendolo así, recapacitó y comprendió que las escaramuzas callejeras distan mucho de parecerse a la lucha metódica regular y desesperante de la guerra de trincheras. Comprendiéndolo así y reconociendo su propio valor, como mujer, prefirió cambiar el fusil por la máquina industrial y la energía guerrera por la dulzura de su alma de **mujer**".¹⁰

Aquest tipus de treball va provocar un desplaçament de la tradicional funció materna. "Mujeres Libres" va editar un opuscle en el qual entre altres coses es deia:

"De momento tendrás que apartarte de tus hijos, mujer. Circunstancialmente, mientras se acaba la guerra y empieza el nuevo orden constructivo, tus hijos deben permanecer en las guarderías y en las colonias infantiles del campo y del mar. A tus hijos no les faltará el cuidado que tú no podrías darles, ni la educación que ellos necesitan. Mientras logramos una máxima producción, mientras se instalan las nuevas máquinas agrícolas y las nuevas máquinas industriales, se abren auténticas escuelas bibliotecas para los obreros los brazos no bastan al esfuerzo y el tiempo sólo el rendimiento, tú mujer, con nosotros, labrando un mundo nuevo y verdadero" "No es mejor madre la que más aprieta al hijo contra su seno, sino la que ayuda a labrar para él, un mundo nuevo".¹¹

9. Manifiesto de las Mujeres Antifascistas. *Milicia Popular*, n° 75. Madrid, 1 de octubre de 1936.

10. Las mujeres en los primeros días de lucha. *Mujeres Libres*, n° 10, julio 1937, pág. 3.

11. Ibid. S/f. C. 1937

En aquesta línia s'inscriu el cartell de Rafael Tona, *Tu, al front, jo, al treball*,¹² en el qual una dona indica a l'home quin és en aquest precís moment el seu lloc de treball, el combatre, el lluitar, el front, mentre que ella, ha de treballar a la indústria de guerra. La imatge de la dona, és una imatge forta, lluny dels models clàssics.

Antoni Clavé i Martí Bas van fer els dibuixos pel llibre *Diez Dibujos de Guerra* l'any 1938, que no va ser publicat. En ells donen una nova imatge dels soldats de la República ja que els representen fent-se la neteja personal, rentant-se la roba, etc.

Tota aquesta esperança d'un nou món que es va ensorrar amb el triomf del General Francisco Franco l'abril de 1939.

Hi ha una sèrie de cartells dedicats al tema de sanitat que tendeixen a posar de relleu la dicotomia entre PAU/GUERRA, en els que la imatge de la dona esta situada a la part superior dels cartells com un símbol, idealitzada i personificada gairebé com un àngel. La seva bellesa estableix un contrapunt amb les imatges de dolor i mort que es representen al cartell.

Una altre imatge de la dona ens la presenta com a mare i com a esposa; no com a substituïda de l'home, sinó com a responsable de les tasques domèstiques i d'ajut al combatent i a l'economia nacional per l'estalvi, teixint jerseis pels soldats que lluiten al front. En aquests cartells l'imatge és suau, delicada, femenina... D'aquest tipus de representacions podem posar com a exemple la de Carles Fontseré en el cartell *Per als germans del front, dones, treballeu!*¹³ En aquest cartell i en el d' I. Vicente, *En el frente hace frío, Tus manos en la retaguardía pueden evitarlo. Mujer trabaja*,¹⁴ es presenten dues imatges contraposades, la del soldat i la de la dona teixint; imatge de la dona que en l'obra de Vicente es pot relacionar amb el moviment futurista per la successió de plans que presenta de la mateixa figura.

La dona també intervé com a protagonista en temes de denúncia d'accions feixistes: assassinat, violació, bombardeig, etc. En aquest tipus de realitzacions s'ha de posar de relleu les obres realitzades per Castello, Alloza, i Clavé, entre d'altres. En aquestes obres la figura de la dona s'humanitza però també es fa més patètica. Molts exemples segueixen els temes de la pietat renaixentista i també, els exemples que assenyalen la producció de Pru'dohn, K.Köllwitz i cartells de la Primera Guerra Mundial.

En aquesta línia hem de citar els cartells *Ayuda a Madrid y Euzkadi, da asistencia a refugiados*, etc. en els que es mostra amb gran dramatis-

12. Amb aquesta llegenda R.Tona va realitzar dos cartells com a mínim. En un d'ells la dona està de cos sencer, en l'altre només la part superior. Tots dos son de finals de l'any 1936.

13. 1936. (100 x 70 cm). Col. Particular.Barcelona.

14. 1937. (100 x 70 cm). Col. Particular.Barcelona.

me la fugida de les mares amb els fills als braços. Un fet curiós de solidaritat és el gravat realitzat per l'artista austríac Oskar Kokoschka el 1937, *Socorred a los niños vascos*.

En l'estructura gràfica dels cartells dedicats al tema de l'ajut a refugiats es fa evident la relació amb obres barroques, dedicades a la verge de la Misericòrdia, la de la Mercé, etc. Un bon exemple ens el proporciona el de A. Garcia *SRI. Ajudeu les víctimes del fascisme*,¹⁵ en el qual apareix la figura de l'infermera-àngel, les masses plenes de dolor i la columna com a símbol de la pau.

La dona també apareix en campanyes de neteja i de vacunació. Tenim bons exemples en el cartell de Carles Fontseré *La higiene del milicià es l'arma que tots necessiten*,¹⁶ i en el de Martí Bas *Defensa't del enemic que no es veu!, vacuna't!*¹⁷. En tots dos, el perill d'infecció i de virus, apareix prefigurats com una serp.

Fins ací hem vist els prototipus de les heroïnes positives que vàren lluitar primer al front i després, en un altra front molt important per la guerra com és la reraguarda.

NEGATIVES

Si en les heroïnes positives la tònica general és la submissió, la delicadesa, la bellesa i la dolçor, a partir de finals del '36, en las negatives apareixen signes inquietants que es manifesten principalment en l'expressió dels ulls i en els seus cossos parcialment nusos. Elles no son de forma directa el mal, sinó que son única y exclusivament les seves transmissores, els seus "mediums". Transmissió que duen a terme de manera eficaç per mitjà de la prostitució, l'espionatge i la denominada "quinta columna".

El tema de la prostitució es va tractar de distinta manera pels organismes oficials i per les organitzacions polítiques. Els primers van organitzar una campanya qualificada de "profilàctica" encarregant una sèrie de cartells que advertien del perill de les malalties venèries. Les organitzacions polítiques, entre les que hem de destacar el Secretariat femení del POUM "Mujeres Libres", van dur a terme una campanya en contra de la prostitució en un sentit educatiu, tendent a l'eliminació de la mateixa i a l'alliberament de la dona.

La prostituta es representa en general com l'expressió de la deprava-

15. 1936, (70 x 100 cm). Col. Figueras.Barcelona.

16. 1936, (70 x 100 cm). Col. Fontseré,Banyoles. Barcelona

17. 1937, (100 x 70 cm). Col. Olabarria.Barcelona.

ció de l'amor i com l'altra cara dels valors morals tradicionals; és un objecte per seduir, un arma del desig que pot conduir l'home fins a la mort, com si fos una "mantis religiosa". En moltes realitzacions se segueix la pauta marcada en el segle XIX, principalment en les obres dels artistes Hodler i Munch, introduint en els cartells de manera plàstica la dicotomia:

Eros / Thanatos
Desig / Plaer, mort

Un fet evident a l'època és el paper de les malalties venèries, i de manera molt especial la sífilis. En relació amb aquest tema un precedent vàlid és el cartell i l'aquarel·la del pintor modernista Ramón Casas *Sífilis*,¹⁸ obra en la qual, una jove coberta amb un mantell de manila, situada d'esquena, ofereix amb la mà esquerra un narcís, mentre que la dreta amaga una petita serp, que simbolitza de manera evident, la malaltia.

En relació a aquest tema hi ha dos cartells importants, el de Rivero Gil *!! Atención!!*, *Las enfermedades venéreas amenazan tu salud. ! Preven-te contra ellas!!*,¹⁹ en el qual una dona nua, de gran bellesa, fa una abraçada a un soldat que està pràcticament mort; el braç que envolta l'home és el d'un esquelet, el de la mort. Un altre és el realitzat per E. Vicente *Las enfermedades venéreas son el fascismo de la naturaleza*²⁰.

En ell, es representa una habitació sòrdida, amb poca llum que té un llit al fons. En primer plànol apareixen les figures de dues dones seminues, molt pintades i assegudes a una taula presidida per un esquelet (símbol de l'home i també de la mort). Estilísticament segueix la tendència expressionista, molt utilitzada en els cartells d'aquest període.

Aquesta mateixa línia de presentació va ser l'utilitzada per Arteche en el cartell *Lluita antivènèria*, en el qual es presenta l'oposició de dos pols femení: 1). Una bella dona nua, amb braçalets i una cigarreta a la boca. 2). Una mare amb el seu fill als braços. En aquest cartell es tipifiquen a la perfecció les dones positives i negatives.

A l'obra de Carmona, *Evita las enfermedades venéreas. Tan peligrosas como las balas enemigas*, es presenta també una doble imatge: 1). Un soldat abraça a una bella rossa amb els ulls molt pintats i el jersei caigut. 2). El soldat cau en el front.

L'estructuració del cartell, *Peligro*, estableix paralel·lismes amb les senyals de trànsit. Ens presenta la imatge d'una dona al costat d'un fa-

18. 1900, (46 x 28 cm). Fam. Codina.Barcelona. Reproduït al catàleg *Ramón Casas*, Barcelona, Palau de la Virreina, 1982. pág. 104.

19. 1937, (100 x 70 cm). Col. Particular.Barcelona.

20. 1937, (100 x 70 cm). Col. Particular. Barcelona. Aquest cartell va ser reproduït com a postal.

nal i de nit. A la part superior es pot llegir "Peligro" en un cercle que indica prohibició.

L'organització "Mujeres Libres", va promoure, per cartells i articles a la seva revista, una campanya contra la prostitució. Una gran part d'aquesta documentació va ser exposada a la mostra "L' Espagne antifasciste", celebrada a París el 1937.

El número 11 de la seva revista incloïa articles eloqüents dels seus pressupòsits, entre d'altres *Adaptación profesional de la mujer*, i, *Acciones contra la prostitución*, Del segon, n'és el fragment següent:

Acciones contra la prostitución.

Las acciones contra la prostitución han de tener lugar en esferas diversas e insospechadas, en sentimientos, en personas y en lugares que, oportunamente nada tienen que ver con el problema. Insistimos en lo que se ha dicho multitud de veces: la mujer tiene que ser económicamente libre. Se ha dicho muchas veces, pero hay que repetirlo sin cesar. Sólo la libertad económica hace posibles las demás libertades, tanto en los individuos como en los pueblos. Son necesarias una libertad y una igualdad económicas; una igualdad de salarios; una igualdad de sueldos; una igualdad de accesos a los medios trabajadores de todas clases. He aquí esto tan repetido, tan escuchado, y que es la base de las acciones contra la prostitución, porque la mujer que vive en dependencia económica recibe una paga, aunque sea de su marido legítimo. Porque entendemos que el único trabajo que da derecho a cubrir las necesidades todas, corporales y espirituales, es aquel que produce para la colectividad, y no aquellos servicios, muy bellos tal vez, pero privados, otorgados a beneficio de un individuo y aislados del altruismo por los muros del hogar. Por ello, toda la propaganda, todas las acciones en favor de la familia, de este ficticio calor hogareño, mantiene a la mujer en su posición de siempre: alejada de la producción y sin derecho alguno. Es una verdad axiomática que los deberes de trabajadora y de "ama de casa" se excluyen mutuamente.²¹

Aquesta organització es va posar com a meta alliberar a les dones de la prostitució sense deixar de condemnar als combatents que utilitzaven els seus cossos i que segons la seva opinió:

21. *Acciones contra la prostitución. Mujeres Libres*, nº 11, agosto 1937, pág. 4

"...sustentan y extienden la depravación burguesa en una de sus formas más penosas de esclavitud".²²

Hem vist dues posicions, l'oficial que tendia a organitzar campanyes de prevenció, d'advertència en contra dels perills de les malalties venèries però, que no es va posar com a fi l'erradicació i solució del problema de la prostitució i la de "Mujeres Libres" que tenia com a objectiu principal la rehabilitació digna de les dones pel treball; unes dones que a la seva opinió eren víctimes de la societat de la seva època.

El tema de l'espionatge, també va ser tractat en un sentit preventiu i d'advertència, utilitzant amb aquesta finalitat el recurs estilístic de la caricatura seguint d'aprop models cinematogràfics mentre que per les dones, que havien d'estar atentes, el model era dolç i candorós. En un cartell d'autor desconegut es llegeix la següent llegenda:

Contra el espionaje, MILICIANOS. No deis detalles sobre los frentes ni a los camaradas, ni a los hermanos, ni a las novias.

A MANERA DE CONCLUSIÓ

Els cartells d'aquest període posen de manifest com la imatge de la dona és manipulada en pro d'uns ideals i unes finalitats molt concretes, conduents a aixecar la moral de la població, l'ànim en la lluita, la pena i compassió, quan les mares van acompanyades dels seus fills, etc.

També es observable el diferent tractament de les heroïnes positives i les negatives, heroïnes que en general tenen un model a la història de la pintura, especialment dels períodes renaixentista i segle XIX.

Un factor important que hem de considerar, i potser això, ens explicaria els tòpics en que es cau amb la representació de la dona, és el fet que els cartells van ser encarregats majoritàriament per organitzacions d'homes, i realitzats, tanmateix, per homes.

22. Mujeres Libres, *Ruta*, 21 enero 1937.